

Anna Soborska-Zielińska
Marek Grzegorz Zieliński

DZWONY KOŚCIELNE DEKANATU CHEŁMIŃSKIEGO

Dekanat chełmiński jest jednym z dwudziestu czterech w diecezji toruńskiej. Obejmuje on 9 parafii w Chełmnie, Górnych Wymiarach, Lisewie, Sarnowie, Starogrodzie, Wabczu, Wielkich Łunawach, Wielkim Czystym. Na terenie dekanatu znajduje się 16 kościołów i 5 wolnostojących kaplic – łącznie 21 obiektów sakralnych. Nie każdy z tych obiektów wyposażony jest w dzwony; znajdują się one w 13 obiektach. Łącznie jest ich 33, w tej liczbie 16 to dzwony żelazne. Pochodzą one z okresu od 1560 po 1958 rok. Niewykluczone jest jednak, że nie datowany dzwon z Lisewa, o wydłużonym, „fletowatym” kształcie, ma rodowód średniowieczny. W większości przypadków dzwony wiszą w murowanych dzwonnicach. Tak jest w kościołach pw.: Wniebowzięcia NMP, św. św. Piotra i Pawła, św. św. Jana Chrzyciela i Jana Ewangelisty, Matki Boskiej Częstochowskiej i św. Kazimierza w Chełmnie, Starogrodzie, Kokocku, Lisewie, Wabczu, Wielkim Czystym, Wielkich Łunawach. Jedynie dzwony kościoła w Sarnowie wiszą na metalowej konstrukcji ustawionej na przykościelnym cmentarzu. Dzwony wieżowe w większości przypadków mają napęd elektryczny i jedynie dzwony w Starogrodzie, Kokocku i Wielkich Łunawach są poruszane ręcznie, przy czym ze względu na zły stan konstrukcji nośnej jeden dzwon ze Starogrodu i dzwony z Kokocka są nie używane.

Dzwony z Chełmna zostały omówione w osobnych artykułach¹ i dlatego zostaną pominięte w dalszych rozważaniach.

Górne Wymiary

Parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa została wyłączo-
na w 1951 roku z obszaru parafii w Chełmnie, Świeciu i Wab-

czu. Kościół wzniesiono staraniem kuratusa ks. Franciszka Kaszubowskiego, w roku 1952, na gruncie dzierżawionym od Ireny Mówińskiej-Tać z Chełmna i nabytym na własność parafii dopiero w roku 1969². W inwentarzu, spisany 28 maja 1959 roku, stwierdzono, że w kościele znajduje się sygnaturka spiszowa oraz dzwon *otarzowy mosiężny*³. W kolejnym spisie inwentarza, z 1964 roku, pisze się już o dwóch sygnaturkach mosiężnych⁴.

Kokocko

Poprotestancki kościół pw. Zbawiciela w Kokocku, a od 1945 roku pw. Niepokalanego Serca NMP, jest obecnie kościołem pomocniczym w parafii rzymsko-katolickiej starogrodzkiej. Kościół o konstrukcji szkieletowej, wzniesiony w latach 1829–1834, został wyposażony dzięki subwencji króla pruskiego również w dzwony⁵. Niemniej jednak w 1877 roku, z fundacji rodziny Feldt z Kokocka i Dembowca, pastor Ehrhart zamówił w odlewni w Bochum dwa nowe, żelazne dzwony. Zawisły one na wieży, wbudowanej dopiero wówczas w bryłę kościoła⁶. Są to najstarsze na terenie dekanatu dzwony żelazne, obecnie unieruchomione ze względu na obawy o stan konstrukcji nośnej.

Lisewo

W 1647 roku w kościele pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Lisewie znajdowało się 5 dzwonów⁷. Obecnie na

² Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1755, p. 11, 97.

³ Tamże, p. 46.

⁴ Tamże, p. 66.

⁵ Preussisches Provinzial-Kirchenblatt, Zweite Antheilung, Königsberg 1840, s. 116.

⁶ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. XI, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 4, *Dawny powiat chełmiński*, oprac. T. Mroczo, Warszawa 1976, s. 101. Z poglądem tym polemizuje: M. Warchoń, *Kościół w Kokocku – historia i forma*, Przegląd Regionalny, 1993, z. 8, s. 23.

⁷ *Visitatores ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 factae*, curavit A. Pobłocki, Fontes TNT, 4–5, 1900, s. 36.

¹ A. Soborska-Zielińska, M. G. Zieliński, *Dzwony chełmińskie. Zarys dziejów*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 45, 1997, nr 1, s. 15–42; M. G. Zieliński, *Tajemnice chełmińskich dzwonów*, Spotkania z Zabytkami, 21, 1997, nr 5, s. 23–26; A. Soborska-Zielińska, *Dzwony w Chełmnie i ich znaczenie w życiu miasta*, w: *Tajemnice starych dzwonów Torunia i Chełmna w 500. rocznicę ulania wielkiego „Tuba Dei”* spisane, red. T. Jaworski, M. Nasieniewski, K. Przegiętka, Toruń 2001, s. 71–82.

wieży kościoła znajduje się również 5 dzwonów, a wśród nich najcenniejszy zachowany dzwon z terenu dekanatu, ufundowany w 1560 roku przez rodzinę Kostków, najprawdopodobniej przez kasztelana gdańskiego Jana (około 1529–1581) lub starostę golubskiego i kościerskiego, późniejszego wojewodę pomorskiego Krzysztofa (około 1530–1594), o czym świadczy herb tego rodu Dąbrowa umieszczony na płaszczu dzwonu, bezpośrednio pod inskrypcją. Po przeciwległej stronie znajduje się druga plakietka herbowa, najprawdopodobniej Elemborg. Oznaczać to może, że w ten sposób starano się upamiętnić zmarłego w 1555 roku wojewodę chełmińskiego Stanisława i jego żonę Elżbietę z Elenborgu, rodziców Jana i Krzysztofa⁸. Być może fundacja dzwonu wynikała z zapisów testamentowych. Inskrypcja na dzwonie brzmi: *GLORIA IN ALTISSIMIS DEO ET IN TERRA PAX HOMINIBUS BONA VOLUNTAS ANNO MDLX*. Poniżej znajdują się inicjały: *G.B.*, które należy odnieść do ludwisarza gdańskiego Gerharda Benningka, czynnego w latach 1539–1564⁹. Ucha korony dzwonu ozdabia motyw skręconego sznura, natomiast wieniec – 7 wałków. Dzwon o średnicy 98 cm i wysokości około 92 cm jest pięknym przykładem renesansowej, gdańskiej sztuki ludwisarskiej i jednocześnie jest to największy, w pełni oryginalny dzwon tego ludwisarza.

Drugi interesujący dzwon z kościoła lisewskiego pochodzi z 1829 roku. Został on przelany z dzwonu starszego, w Królewcu, w ludwisarni Ludwika Copinusa. O inicjatorach przelania dzwonu mówi inskrypcja umieszczona na płaszczu dzwonu: *Z LEGATU SKRZESZEWSKIEGO || ZA STARANIEM XIĘDZA PR DĄBROWSKIEGO || I PROWIZORÓW IANA KOCHANSKIEGO || I TEODORA RYGIELSKIEGO || PRZELANY W KRÓLEWCU || PRZEZ LUDWIKA COPINUS W ROKU 1829*. Wśród inicjatorów przedsięwzięcia na szczególną uwagę zasługuje ks. Jan Kanty Dąbrowski, który był proboszczem lisewskim w latach 1826–1836 a następnie został biskupem sufraganem poznańskim¹⁰. Szyję i wieniec dzwonu zdobi fryz z ornamentem palmetowym, natomiast na płaszczu, poza przytoczoną inskrypcją, znajduje się krzyż łaciński i otaczający go napis: *ECCLESIAE PAROCHIALIS LISOWIENSIS*. Po dziś dzień widnieje na nim malowane farbą oznaczenie z czasu II wojny światowej, kiedy to dzwon został wywieziony w ramach rekwizycji wojennych. Jak się okazuje szczęśliwie powrócił na swe dawne miejsce.

Kolejny dzwon, żelazny, o średnicy 133 cm, został wykonany w Bochum w 1898 roku. Był on przeznaczony do kościoła ewangelickiego w Lisewie, gdzie pozostawał do zakończenia II wojny światowej. Wówczas, po rozpadnięciu się tamtejszej wspólnoty ewangelickiej, w związku z zagarnięciem dzwonów z kościoła katolickiego ten, jak i 2 inne dzwony, zostały przeniesione do lisewskiego kościoła parafialnego¹¹. Gdy w wyniku akcji rewindykacyjnej do Lisewa powróciły 2 dzwony zarekwirowane w czasie wojny, wówczas zdecydowano się na przekazanie dwóch dzwonów poprotestanckich do świątyni w Wabczu i Nawrze¹². Lisewski dzwon poprotestancki jako największy pozostawiono na miejscu. Do czasu zainstalowania elektronicznego mechanizmu zegara pełnił on zapewne funkcję dzwonu zegarowego, na co zdaje się wskazywać próba używania go jako cymbału.

Obok tych trzech wielkich dzwonów znajdują się na wieży jeszcze 2 małe dzwony sygnaturkowe. Nie mają one żadnych inskrypcji, ani ozdób, jednak proporcje większego z nich (średnica 51 cm, wysokość 54 cm) zdają się wskazywać na jego średniowieczne pochodzenie; drugi może pochodzić z XVIII lub nawet XIX w.¹³

Na wieży dzwonnicy znajdują się także dwa luźne serca oraz jedno stare jarzmo dzwonu.

Jak już zaznaczono, w czasie okupacji hitlerowskiej, w 1942 roku zarekwirowano z kościoła 2 najcenniejsze i zarazem największe dzwony, z lat: 1560 i 1829¹⁴. Oba dzwony w ramach akcji rewindykacyjnej zostały odzyskane.

Sarnowo

W wizytacji bp. Leszczyńskiego w 1647 roku stwierdzono, że w przykościelnej, mocno zniszczonej, drewnianej dzwonnicy znajdują się dwa dzwony¹⁵. W inwentaryzacjach kościoła z 24 października 1898 roku i 16 listopada 1926 roku wykazano 3 dzwony oraz sygnaturkę¹⁶. Dzwony znajdowały się na drewnianej dzwonnicy przed kościołem, natomiast sygnaturka – na szczycie oddzielającym dach prezbiterium od dachu korpusu nawowego. Również w tradycji (akt przekazania parafii obejmującemu ją proboszczowi) na rzecz ks. Antoniego Marcinkowskiego, z 14 kwietnia 1936 roku, wykazano podobny stan¹⁷.

Kościół pw. św. Marcina w Sarnowie spalił się w 1938 roku, jednak z pożogi udało się ocalić drewnianą, wolno stojącą dzwonicę z trzema dzwonami. Wydaje się, że ocalała również sygnaturka, aczkolwiek zawieszona była ponad dachą-

⁸ J. K. Dachnowski, *Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII w.*, oprac. Z. Pentek, Kórnik 1995, s. 37 – pisze o żonie Annie z Eylembergu; *Polski słownik biograficzny*, 14, Wrocław etc. 1968–1969, s. 356–357.

⁹ R. Frydrychowicz, *Dzwony kościelne w diecezji chełmińskiej*, Toruń 1926, s. 118 nn. – podaje błędną datę w komentarzu 1610, aczkolwiek prawidłowo odczytał datę w inskrypcji; pisze także, że dzwon jest darem Jana Kostki. Mroczko przypisała dzwon Benningkowi, zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, jak w przyp. 6, s. 107; E. Wróblewska, *Ludwisarnie Benningków, Wittwercków i Anthonych. Studium z dziejów gdańskiego cechu odlewniczego*, Warszawa 1999, s. 33, 125 – przytacza treść inskrypcji za Frydrychowiczem, powielając jego nieścisłości: *GLORIA IN EXCELSIS DEO ET IN TERRA PAX | HOMINIBVS BONA VOLVNTAS. ANNO MDLX*.

¹⁰ A. Schletz, Ks. Jan Kanty Dąbrowski. Biskup tyt. helenopolitański i sufragan poznański (1791–1853), *Nasza Przeszłość*, 5, 1957, s. 217–237; *Polski słownik biograficzny*, 5, Kraków 1939–1946, s. 6 (J. Nowacki).

¹¹ Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1750, p. 1v.

¹² Tamże, p. 120.

¹³ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, jak w przyp. 6, s. 107 – oba dzwony są datowane na XVII–XVIII w.

¹⁴ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Akta Konserwatora Diecezjalnego, sygn. 19, *Dzwony diecezji chełmińskiej*, t. II, p. 166.

¹⁵ *Visitatores ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński...*, jak w przyp. 7, s. 40.

¹⁶ Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1732, p. 12, 51.

¹⁷ Tamże, p. 97v.

mi kościoła. Największy z dzwonów Sarnowa mierzył 74 cm średnicy. Na szyi znajdował się łaciński napis dewocyjny wraz z datą 1684. Poniżej tego napisu szyję dzwonu obiega wielce ozdobny fryz z maskaronami. Na płaszczu natomiast umieszczono 2 plakiety: Maryja z Dzieciątkiem na półksiężycu, oraz po przeciwległej stronie – z napisem *MIT GOTTES HYLFE GOSS MICH ABSALON WITTWER || GEDANI*, obramowanym gałżkami palmowymi.

Średni dzwon, o średnicy 58 cm, został wykonany w ludwisarni Fryderyka Schultza w 1899 roku. Na płaszczu znajdował się napis: *LEO XII PAPA GUILIEMUS II REX/ AUGUSTINUS ROSENTRETER EPISCOPUS/ FRANC. DRAPIEWSKI PAR. ADM. SARNOWIENSIS/ ME FECIT F. SCHVLTZ GEDANI A.D. 1899*. W napis ten wkomponowana była plakietka z wizerunkiem Maryi z Dzieciątkiem Jezus¹⁸.

Najmniejszy dzwon, o średnicy 46,5 cm, ze względu na formę zdobień należy datować na XVII w. Na jego szyi jest napis: *NON MORIAR SED VIVAM ET NARRABO OPERA DOMINI. PS. 117*, a na płaszczu – plakietka ze sceną *Ukrzyżowania*¹⁹.

W 1926 roku nad łukiem tęczowym w niewielkiej glockietce znajdował się dzwon sygnaturkowy. Trudno stwierdzić, co się z nim stało w czasie pożaru świątyni. Niemniej jednak obecnie sygnaturka znajduje się tamże. Niestety nie ma na niej żadnych ozdób ani napisów, które pozwoliłyby ustalić czas jej powstania.

Dzwony średni i mały u kresu I wojny światowej, we wrześniu 1918 roku, były zarekwirowane przez władze pruskie, ale szczęśliwie zostały odzyskane, ...z czego w parafii była wielka radość²⁰. Niestety, sytuacja z rekwizycją powtórzyła się w kolejnej wojnie światowej. Tym razem wywieziono dzwony duży i średni. Dużemu dzwonowi okupanci nadali sygnaturę rewindykacyjną 2/499. I tym razem dzwony ocalały, udało się je odzyskać, aczkolwiek do Sarnowa nie powrócił dzwon średni, podobno przekazany dla innej świątyni w diecezji²¹. Jest to jednak informacja niepotwierdzona. Według dokumentacji sporządzonej do celów rekwizycji, dzwony z Sarnowa miały ważyć odpowiednio: 400, 250 i 150 kg²². Dnia 7 października 1947 roku w tradycji parafii na ręce ks. prof. Józefa Józefowicza, zapisano: *Obok kościoła na murowanym fundamencie wznosi się dzwonnica z drzewa, kryta dachówką. Znajdowały się w niej trzy dzwony. Dwa większe zostały wywiezione przez Niemców, pozostał tylko jeden najmniejszy*²³. W kolejnej tradycji parafii, z 15 września 1948 roku, tym razem na ręce ks. Franciszka Wojnowskiego, stwierdzono, że dzwon zawieszony jest na ko-

narze drzewa rosnącego na przykościelnym cmentarzu²⁴. Oznacza to, że w tym okresie dzwonnica została rozebrana. W podobny sposób zawieszono rewindykowany dzwon. Świadczy o tym adnotacja w spisie inwentarza kościoła, z 22. stycznia 1954 roku²⁵. W wizytacji, przeprowadzonej 6. maja 1954 roku, bp Kazimierz Kowalski zalecił budowę murowanej dzwonnicy, ale do realizacji postulatu nie doszło²⁶. Dopiero na początku lat osiemdziesiątych XX w., z inicjatywy proboszcza ks. Jerzego Pawłowskiego, wzniesiono stalową konstrukcję, na której dzwony wiszą po dzień dzisiejszy.

W inwentaryzacji, załączonej do tradycji z 1947 roku, wymieniano również sygnaturkę nad prezbiterium²⁷.

Starogród

W wizytacji bp. Andrzeja Leszczyńskiego, przeprowadzonej w 1647 roku, stwierdzono, że w kościele pw. św. Barbary w Starogrodzie znajdują się na dzwonnicy 2 dzwony²⁸. Obecny kościół w Starogrodzie wzniesiono dopiero w 1754 roku z fundacji bp. Wojciecha Leskiego. Najprawdopodobniej część wyposażenia przeniesiono do niego ze starszego, rozebranego kościoła. Być może wśród tych przedmiotów znajdowały się również dzwony. Na wschodniej wieży kościoła znajdują się 2 siedemnastowieczne dzwony. Dolny dzwon, o średnicy 54 cm, odlany w 1668 roku, jest zdobiony ornamentem girlandowym na szyi poniżej inskrypcji. Napis głosi: *SI DEUS NOBIS QUI CONTRA NOS ANNO DOMINI 1668*. Niestety, nie dostrzeżono na nim sygnatury ludwisarza, aczkolwiek Teresa Mroczo zdecydowanie przypisała jego autorstwo gdańskiemu ludwisarzowi Michałowi Weinholdtowi²⁹. Drugi dzwon, nieco mniejszy, nie jest obecnie używany ze względu na uszkodzenie konstrukcji nośnej. Jest on też starszy od poprzedniego. Mroczo określiła czas jego powstania na rok 1631. Na szyi dzwonu znajduje się inskrypcja: *GLORIA IN EXELSIS DEO ANNO DOMINI 1631*. Ucha dzwonu ozdabiają słabo uwypuklone maski. Poniżej inskrypcji na szyi znajduje się fryz z ornamentem girlandowym z esowato ukształtowanych wici roślinnych.

W protokole wizytacji dziekańskiej, przeprowadzonej 18. grudnia 1924 roku, ks. Zygmunt Rogala odnotował 3 dzwony³⁰. Wówczas nic nie napisano o ich stanie. Natomiast, gdy spisywano protokół wizytacji dziekańskiej 26. października 1938 roku, wpisano że jeden z dzwonów jest pęknięty³¹.

W tradycji ks. Romana Lena (1916–1993), z 11. listopada 1945 roku, zapisano, że na wieży kościelnej znajduje się

²⁴ Tamże, p. 17.

²⁵ Tamże, p. 46v, 52v.

²⁶ Tamże, p. 70v.

²⁷ Tamże, p. 10.

²⁸ *Visitationes ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński...*, jak w przyp. 7, s. 38.

²⁹ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, jak w przyp. 6, s. 125; M. G. Zieliński, *Vivos voco, mortuos plango, fulgura frango – rzecz o dzwonnach. w: Tajemnice starych dzwonów...*, jak w przyp. 1, s. 97–140, s. 132.

³⁰ Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1733, p. 14v.

³¹ Tamże, p. 36v.

¹⁸ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Akta Konserwatora Diecezjalnego, sygn. 23, pismo z 16 IV 1940 – przytoczone tamże inskrypcje różnią się nieco od przytoczonych powyżej za Frydrychowiczem.

¹⁹ R. Frydrychowicz, *Dzwony kościelne...*, jak w przyp. 9, s. 68 nn.

²⁰ Tamże, s. 69.

²¹ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Akta Konserwatora Diecezjalnego, sygn. 19, *Dzwony diecezji chełmińskiej*, t. I, p. 78; t. II, p. 279 nn; *Rewindykacja dzwonów* (maj 1947 – grudzień 1948), p. 150.

²² Tamże, sygn. 23a; sygn. 19, p. 289.

²³ Tamże, sygn. 1751, p. 7.

jedynie popękana sygnaturka³². Nic to dziwnego, jako że kościół był mocno zniszczony w trakcie działań wojennych w 1945 roku. W kronice parafialnej pod datą 1946 ks. Len zapisał: *Dodać należy jeszcze, że w małej wieży umieszczono sygnarek zakupiony w Chełmnie, a we wieży dużej umieszczono drugi dzwon przywieziony z Bruków*³³. W sprawozdaniu z 19 sierpnia ks. Len stwierdził: *Wystarano się o drugi dzwon do kościoła i założono nową sygnaturkę*³⁴. Oznacza to, że w tym momencie na wieży kościoła wisiały trzy dzwony. Taki też stan odnotowano w tradycji ks. Mariana Kończewskiego, z 1 września 1947 roku³⁵. Natomiast nic nie wiadomo o pochodzeniu dzwonu pozyskanego w Brukach, miejscowości oddalonej od Starogrodu o kilkanaście kilometrów, w której nie było żadnego kościoła. Natomiast w ramach akcji rewindykacyjnej odzyskano dzwon noszący sygnaturę 2/4 107B³⁶. Sprzeczne są informacje co do ilości rekwirowanych i rewindykowanych dzwonów, pisze się bowiem o jednym lub dwóch dzwonach³⁷.

Dzwony te znajdowały się już w kościele we wrześniu 1947 roku, kiedy parafię obejmował ks. Marian Kończewski (1908–1992). W sporządzonym wówczas akcie tradycji wzmiankowano jeszcze sygnaturkę, której istnienia obecnie nie stwierdzono.

W trakcie wizytacji bp. Kazimierza Kowalskiego, 6 maja 1964 roku, zalecono *sprawić dzwony do osobnej dzwonnicy*³⁸. Zapewne myślano o zakupie nowych, dużych dzwonów wieżowych, które mogły by być zawieszane w drugiej wieży kościelnej. Tego zalecenia jednak nie zrealizowano. Natomiast w sprawozdaniu wizytacyjnym z 1969 roku pisano już o dwóch dzwonach³⁹.

Do okresu zaborów charakterystyczną dominantą Starogrodu stanowiła sylwetka pokrzyżackiego zamku biskupów chełmińskich. Na zamku tym znajdowała się także biskupia kaplica. Dzwonek wewnątrz kaplicy, przy ołtarzu wielkim, wzmiankowano w 1614 roku⁴⁰. W kolejnej lustracji, przeprowadzonej w dobrach biskupich w 1646 roku, odnotowano istnienie prawdopodobnie niewielkiego dzwonu w tejże kaplicy, gdyż zapisano o nim: *dzwon na kaplicy miarny 1*⁴¹. W lustracji z 1676 roku nic nie napisano o dzwonie zamkowym; czyżby padł on łupem Szwedów w czasie „potopu”? Natomiast w in-

wentaryzacji z 1723 roku wspomniano już o dzwonie zegarowym na wieży zamkowej⁴². Nie wiadomo, co się z nim stało w chwili, gdy władze pruskie zdecydowały się na rozbiórkę zamku wkrótce po I rozbiórce Polski.

Wabcz

Podczas wizytacji biskupiej z 1647 roku na murowanej wieży kościoła pw. św. Bartłomieja w Wabczu odnotowano dwa dzwony⁴³.

W 1885 roku, w renomowanej od kilku dziesiątków lat gdańskiej ludwisarni Jana Colliera, ówczesny proboszcz ks. Jakub Derc zamówił dzwon o średnicy 73 cm. Poświęcono go Sercu Pana Jezusa.

Kolejne dwa dzwony wykonano 16 marca 1908 roku, w związku z jubileuszem 25-lecia kapłaństwa proboszcza ks. Ludwika Rogackiego. Mniejszy dzwon poświęcony św. Ludwikowi, o średnicy 59 cm, zamówił dziedzic Wabcza Witold Ślaski w ludwisarni Wilhelma Colliera w Gdańsku.

Największy dzwon kościoła, ufundowany ze składek parafian, noszący imię św. Bartłomieja, wykonany został również w Gdańsku, w ludwisarni Fryderyka Schultza. Jego średnica wynosiła 90 cm, a wysokość podobno 68 cm. Oznaczałoby to, że dzwon miał mocno spłaszczony kształt i nie zachowywał klasycznych dla dzwonu proporcji. Materiał na wykonanie dzwonu pozyskano z przetopienia dzwonu starszego dodając jednak sporą część nowego stopu.

Wreszcie w 1916 roku w ludwisarni Karola Fryderyka Ulricha w Apoldzie przetopiono uszkodzony dzwon sygnaturowy i wykonano nieco większy, o średnicy 35 cm, z napisem: *AVE MARIA*⁴⁴.

U kresu I wojny światowej, w 1918 roku z kościoła zostały zarekwirowane dwa największe dzwony⁴⁵. Parafia miała otrzymać rekompensatę w tak zwanej pożyczce konwersyjnej. Pozostał tylko dzwon, którego wagę w protokole powizytacyjnym z 19 grudnia 1924 roku oceniono na 9 cetnarów, oraz sygnaturka⁴⁶. Taki też stan dzwonów na wieży kościoła wykazywano jeszcze w spisie z 16 listopada 1927 roku, z racji objęcia parafii przez ks. Maksymiliana Putynkowskiego⁴⁷. Za jego to probostwa ufundowano drugi wielki dzwon. Nastąpiło to jeszcze przed wizytacją dziekańską 22 listopada 1938 roku. Nie wiadomo nic o ludwisarni, w której dzwon wykonano, dacie poświęcenia i osobie fundatora. Być może był to hrabia Tadeusz Łoś, ówczesny patron kościoła⁴⁸. Świątyni do wymaganego stanu brakowało jeszcze jednego dzwonu. Prawdopodobnie noszono się z zamiarem zakupu, skoro istniała osobna bankowa książecz-

³² Tamże, sygn. 1752, p. 4.

³³ Kronika parafii Starogród, powiat Chełmno, s. 27 (rkps w kancelarii parafialnej).

³⁴ Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1752, p. 16.

³⁵ Tamże, p. 31.

³⁶ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Akta Konserwatora Diecezjalnego, sygn. 19, *Dzwony diecezji chełmińskiej*, t. II, p. 163.

³⁷ *Kościół katolicki w latach 1939–1945 na terenach obecnej diecezji toruńskiej*, red. S. Kardasz, t. I, Toruń 1996, s. 51.

³⁸ Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1752, p. 84v.

³⁹ Tamże, p. 104.

⁴⁰ *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1614 z uwzględnieniem późniejszych do r. 1759 inwentarzy*, wyd. A. Mańkowi, Fontes TNT, 22, 1927, s. 99.

⁴¹ *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676)*, wyd. R. Mienicki, Fontes TNT, 40, 1955, s. 38.

⁴² *Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723–1747)*, wyd. R. Mienicki, Fontes TNT, 42, 1956, s. 7.

⁴³ *Visitatores ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński...*, jak w przyp. 7, s. 41.

⁴⁴ R. Frydrychowicz, *Dzwony kościelne...*, jak w przyp. 9, s. 78n.

⁴⁵ Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1734, p. 66, 79.

⁴⁶ Tamże, p. 70v.

⁴⁷ Tamże, p. 86v.

⁴⁸ Tamże, p. 102.

ka oszczędnościowa, ale w przededniu II wojny światowej stan zdeponowanych na niej oszczędności był tak niski, a z drugiej strony potrzeby inwestycyjne parafii tak duże, że z całą pewnością nie nastąpiłoby to w najbliższych kilku latach⁴⁹.

Wszystkie te dzwony zostały zarekwirowane w okresie II wojny światowej; jeden z dzwonów ważył 450 kg, zaś drugi 150 kg⁵⁰. Żadnego z tych dzwonów nie udało się odzyskać w ramach akcji rewindykacyjnej. Obecnie na wieży kościelnej znajduje się dzwon żelazny i dwie sygnaturki z brązu. Pierwszy – wykonany w 1898 roku w Bochum, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa pochodzi z kościoła ewangelickiego w Lisewie, skąd czasowo został przekazany do tamtejszego kościoła rzymsko-katolickiego i dopiero po tym trafił do Wabcza. Jego średnica wynosi 88,5 cm.

Pochodzenie sygnaturek jest nieznanne. Można jedynie stwierdzić, że zostały wykonane: większa (średnica 30,5 cm) – w Szczecinie, jeszcze przed I wojną światową, w ludwisarni Carla Vossa (czynna co najmniej w latach 1867–1906); a druga (średnica 24 cm) – w okresie dwudziestolecia międzywojennego w Gdyni. Ozdobę pierwszej z wymienionych sygnaturek stanowi umieszczony na płaszczu medalion z pruskim orłem w koronie.

Gdy 15 września 1948 roku parafię w Wabczu obejmował ks. Franciszek Wojnowski w dokumencie tradycji zapisał: *Jest to kościół jednonawowy, z boku jego wznosi się wielka masywna wieża, z której dzwony zabrali niemieccy okupanci. Znajduje się w niej obecnie tylko dzwon-sygnaturka*⁵¹. Taki też stan wykazywano w inwentaryzacji kościoła z 1 lutego 1949 roku⁵². W kolejnej inwentaryzacji, z 27 kwietnia 1955 roku, sporządzonej dla celów tradycji parafii na ręce ks. Stanisława Nowaka, a po śmierci ks. Franciszka Wiczorkowskiego, pisano już o dwóch małych dzwoneczkach na wieży i sygnaturce⁵³. Natomiast w sprawozdaniu wizytacyjnym z 11 czerwca 1969 roku administrator parafii ks. Stanisław Nowak stwierdził, że jeden z dzwonów wieżowych został nabyty od parafii w Lisewie w 1955 roku i że nadano mu imię *Maria*⁵⁴. Niewątpliwie uwaga ta odnosi się do największego, żelaznego dzwonu z tego kościoła. Dzwon ten jednakże trudno uznać za „mały”, jak określono go w inwentaryzacji z 1955 roku. Można zatem przypuszczać, że w inwentaryzacji użyto błędnych sformułowań, a dzwon ten został zakupiony i zawieszony tuż przed śmiercią ks. Wiczorkowskiego w dniu 22 lutego 1955 roku.

Wielkie Czyste

Pod datą 1618 benedyktyнки chełmińskie odnotowały zakup dzwonu dla kościoła w Czystym⁵⁵. W wizytacji general-

nej bp. Andrzeja Olszowskiego parafii i kościoła pw. św. Katarzyny w Wielkim Czystym, przeprowadzonej około 1667 roku, wzmiankowano dwa dzwony⁵⁶. W 1810 roku kościół był wyposażony już w trzy dzwony. Największy nosił imię św. Katarzyny, średni – św. Walentego, natomiast najmniejszy, ale zrazem najstarszy – św. Franciszka. Jeden z nich, domyślać się należy, że spośród dwóch pierwszych, odlany był przez gdańskiego ludwisarza Karola Gotfryda Anthony w 1772 roku. Świadczył o tym napis: *ME FECIT CARL GOTTF. ANTHONI GEDANI ANNO 1772*. Dzwon przyozdabiały dwie plakietki figuralne oraz ornament girlandowy. Ks. Romuald Frydrychowicz, opisujący dzwony w 1926 roku, napisał o nich w czasie przeszłym. Z całą pewnością nie widział ich, a przytoczone informacje zaczerpnął z wizytacji⁵⁷. Kościół jednak spłonął w 1914 roku, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa płomienie dosięgły również dzwonnicy.

W spisie inwentarza kościelnego z 28 sierpnia 1930 roku oraz w tradycji ks. Waleriana Drażkowskiego wykazano jedynie dzwon sygnaturkowy, ale nie jest wykluczone, że znajdował się on wewnątrz świątyni, gdyż wymieniany jest obok ołtarzy bocznych i konfesjonatu oraz dzwoneczków mszalnych harmonijnych i pojedynczych⁵⁸. Po odbudowie kościoła dopiero 13 września 1931 roku podjęto decyzję o zakupieniu trzech dzwonów⁵⁹. Całemu przedsięwzięciu patronował ówczesny proboszcz ks. Drażkowski. Sprawy bardzo szybko przybrały pożądany obrót. Już 29 czerwca 1932 roku odbyła się uroczystość ich poświęcenia. Ówczesna prasa donosiła: *W święto Piotra i Pawła obchodziła parafia tutejsza uroczystość nader rzadką i podniosłą. Oto była to uroczystość poświęcenia nowych trzech okazałych dzwonów. Aktu poświęcenia dokonał generalny wikariusz ks. Kanonik Kurowski z Pelplina w asyście naszego ks. prob. Drażkowskiego, ks. dziekana Latosa i kilku okolicznych księży. Kościół był przepelniony parafianami. Największy dzwon z wizerunkiem Chrystusa z Najświętszym Sercem nosi napis: „Od powietrza, głodu, ognia i wojny, zachowaj nas Panie – Przez pożar w 1914 roku zniszczone, wznowione roku 1932 z ofiar parafian za staraniem ks. prob. Waleriana Drażkowskiego – Wielkie Czyste 1932”. Drugi mniejszy dzwon z wizerunkiem Matki Boskiej nosi napis: „O Maryjo bez grzechu poczęta, módl się za nami – Wielkie Czyste 1932”. Trzeci dzwon z wizerunkiem św. Katarzyny (25 listopada) nosi napis: „Św. Katarzyno patronko nasza opiekuj się twym ludem – Wielkie Czyste 1932”. Dzwony mają dźwięk miły i bardzo harmonijny. Za niezamordowane zabiegi i starania Przewielebnego ks. proboszcza Drażkowskiego, który wiele troszczy się o chwałę Bożą i pobożność parafii i nie mniej dba o miły wygląd kościoła cała parafia jest mu serdecznie wdzięczna*⁶⁰. Wkrótce dokonano po-

⁵⁶ *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensi et Pomesaniae episcopo a. 1667–1672 factae*, curavit B. Czapla, Fontes TNT, 6–10, 1902–1906, s. 171.

⁵⁷ R. Frydrychowicz, *Dzwony kościelne...*, jak w przyp. 9, s. 97.

⁵⁸ Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1735, p. 9, 23.

⁵⁹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Urząd Województwa Pomorskiego w Toruniu, sygn. 24120, p. 123.

⁶⁰ *Nadwiślanin*, 1932, nr 149. Według notatki, sporządzonej po II wojnie światowej dla celów rewindykacji (Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Akta Konserwatora Diecezjalnego, sygn. 19, p. 46) napis na dzwonie większym brzmi: *Dzwon ufundowany ze składek parafian*

⁴⁹ Tamże, p. 113, 115.

⁵⁰ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Akta Konserwatora Diecezjalnego, sygn. 19, *Dzwony diecezji chełmińskiej*, t. II, p. 91, 325.

⁵¹ Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1753, p. 5.

⁵² Tamże, p. 14v.

⁵³ Tamże, p. 50v.

⁵⁴ Tamże, p. 117.

⁵⁵ *Kronika benedyktynek chełmińskich*, wyd. W. Szołdrski, Pelplin 1937, s. 180.

dźwignięcia dzwonów na wieżę kościoła. Dnia 23 grudnia 1932 roku poinformowano władze wojewódzkie, że na wieżę kościelnej zwiasty trzy nowe dzwony, o łącznej wadze 593 kg. Dzwony zostały wykonane w ludwisarni Felczyńskich w Kafuszu. Przywieziono je koleją. Konstrukcję nośną dzwonnicy wykonał w tym samym roku cieśla Dulski. Ówczesnym zwyczajem przed zawieszeniem dzwonów przybył do Wielkiego Czystego ks. Wiśniewski z Pelplina w celu zbadania ich tonacji. Stwierdził on, że dzwony są wykonane z dobrego stopu, a tonacja (c², es², f²) zgadza się z żądaną w zamówieniu⁶¹. Największy z zamówionych wówczas dzwonów miał 82 cm średnicy, zaś średni – 72 cm. Najmniejszy dzwon nosił imię patronki kościoła. Ten również, wzorem swego poprzednika, ozdobiony jest wizerunkiem św. Katarzyny oraz inskrypcja będąca wołaniem o wstawiennictwo tej świętej patronki: *ŚW. KATARZYNO PATRONKO NASZA – OPIEKUJ SIĘ TWOIM WIERNYM LUDEM! / WIELKIE CZYSTE 1932*. To jedyny dzwon, który przetrwał rekwizycje II wojny światowej.

Do czasu wybuchu II wojny światowej stan dzwonów nie zmienił się. Podczas wizytacji dziekańskiej 23 listopada 1937 stwierdzono, że trzy dzwony w wieży są w stanie dobrym i określono je jako nowe⁶².

Dwa największe dzwony zostały zabrane przez niemieckie władze okupacyjne najprawdopodobniej w tym samym czasie, co pozostałe dzwony dekanatu, tj. w 1942 roku. W tradycji parafii z 17 października 1945 roku na ręce dotychczasowego administratora ks. Kazimierza Janiszewskiego, na wieżę kościelnej odnotowano tylko dzwon i zaginięcie dwóch pozostałych⁶³. Dzwonów tych nie odzyskano po zakończeniu działań wojennych w ramach akcji rewindykacyjnej⁶⁴.

By uzupełnić braki, w 1958 roku zamówiono 3 dzwony stalowe. Ich czas powstania, forma, a także napis: *A 1958 D* wskazują, że zostały one zamówione w tej samej górnośląskiej hucie, co dzwony chełmińskiej fary. W inwentaryzacji kościoła z 22 kwietnia 1959 roku odnotowano zatem na wieży trzy dzwony i sygnaturkę⁶⁵. W trakcie aktu poświęcenia nadano im imiona: *Kazimierz* i *Ave Maria*⁶⁶.

Wielkie Łunawy

Kościół w Wielkich Łunawach został wzniesiony w 1880 roku⁶⁷, do 1945 roku służył gminie ewangelickiej. Dnia 24 marca 1946 roku został kościołem filialnym parafii Wabcz⁶⁸. W dniu

za staraniem się ks. prob. Waleriana Drażkowskiego, *W. Czyste 1932 r. Najświętsze Serce Jezusa zmiłuj się nad nami*. Ta wersja inskrypcji wydaje się jednak mniej wiarygodna.

⁶¹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Urząd Województwa Pomorskiego w Toruniu, sygn. 24120, p. 186.

⁶² Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1753, p. 48.

⁶³ Tamże, sygn. 1754, p. 2v, 7.

⁶⁴ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Akta Konserwatora Diecezjalnego, *Dzwony diecezji chełmińskiej*, t. II, p. 46.

⁶⁵ Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1754, p. 57.

⁶⁶ Tamże, p. 78.

⁶⁷ *Culmer Zeitung*, 1880, nr 66; 1905, nr 117, 125; *Katalogabytów sztuki w Polsce*, jak w przyp. 6, s. 140 – błędna data budowy kościoła.

⁶⁸ Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1753, p. 3v.

tym objął go tamtejszy administrator ks. Augustyn Rolbiecki. Wraz z utworzeniem parafii w Górnych Wymiarach stał się kościołem filialnym tejże parafii⁶⁹. Oficjalne przekazanie tej świątyni Kościołowi rzymsko-katolickiemu, z przeznaczeniem na kościół pomocniczy parafii w Górnych Wymiarach, nastąpiło 21 listopada 1955 roku. Wkrótce potem zapewne otrzymał wezwanie Matki Bożej Wniebowziętej, gdyż jeszcze w 1954 roku, zarówno w dokumentach parafialnych, jak i w wizytacji biskupiej, nie używano w stosunku do niego wezwania⁷⁰. Po raz pierwszy pojawiło się ono dopiero w 1957 roku, przy okazji przydzielenia do tego kościoła wikarego ekspozyta ks. Kazimierza Nadolskiego⁷¹. Od tego czasu pracę duszpasterską przy kościele prowadził inkardynowany na stałe wikariusz ekspozyt. W protokole zdawczo-odbiorczym z 1955 roku odnotowano dzwon o wadze około 300 kg, z 1930 roku, odlany z brązu w Gdańsku⁷². Został on także odnotowany podczas inwentaryzacji z 29 maja 1969 roku⁷³. Najprawdopodobniej jest to dzwon, który nie podlegał rekwizycji w czasie wojny, podczas gdy dwa pozostałe zostały zabrane. Ich istnienia można się jedynie domyślać; na co wskazują puste leża w konstrukcji nośnej dzwonnicy.

Kościół dekanatu chełmińskiego w większości zostały wzniesione w okresie gotyku. Obrosłe historią, szcząc się bogatym wyposażeniem wnętrz, nie mogły cieszyć się równie bogatym stanem zachowania starych dzwonów. Olbrzymie spustoszenia spowodowały tu nie działania militarne, ale rekwizycje obydwu wojen światowych. W niewielkim stopniu udało się odzyskać dzwony w ramach akcji rewindykacyjnej, prowadzonej po zakończeniu wojen. Szczególne szczęście miały dzwony z parafii w Sarnowie, które dwukrotnie rekwirowane, dwukrotnie powracały do właściciela.

Żadna z parafii dekanatu po II wojnie światowej nie zdobyła się na ufundowanie nowych dzwonów odlanych z brązu. Do 1877 roku dzwony kościelne w dekanacie chełmińskim wykonywane były z brązu. Żelazne dzwony pierwotnie zamawiano do świątyni protestanckich w Kokocuku, Lisewie, Chełmnie. Większość z nich pochodzi z Apoldy i Bochum. Pierwsze dzwony żelazne w kościołach katolickich pojawiły się w 1958 roku, sprowadzone z hut śląskich. Wszystkie cechuje bardzo uboga ornamentyka.

Obecnie najcenniejszy zespół dzwonów znajduje się w kościele w Lisewie. Wśród dzwonów z brązu z terenu dekanatu chełmińskiego na szczególną uwagę zasługują te odlane w ludwisarniach gdańskich, w okresie od XVI do XVIII w. Dzwony te znajdują się w Lisewie, Sarnowie, Starogrodzie i Chełmnie. Cenny jest także dzwon gdański z 1930 roku w Wielkich Łunawach, ze względu na niewielką liczbę zachowanych egzemplarzy z tego ośrodka odlewniczego czynnego w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

⁶⁹ Por. *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji chełmińskiej na rok 1949*, Pelplin 1949, s. 44; *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji chełmińskiej na rok 1953*, Pelplin 1953, s. 47.

⁷⁰ Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1755, p. 9, 18.

⁷¹ Tamże, p. 27; *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji chełmińskiej na rok 1958*, Pelplin 1958, s. 50.

⁷² Muzeum Ziemi Chełmińskiej, sygn. MZCH/E/736.

⁷³ Archiwum Fary Chełmińskiej, sygn. 1755, p. 113.

LP.	OBIEKT	LOKALIZACJA	OBECNA FUNKCJA	CZAS POWSTANIA	WARSZTAT LUDWIARSKI	MATERIAL	WYMIARY W CENTYMETRACH								
							ŚREDNICA	WYSOKOŚĆ CZASY	WYSOKOŚĆ KORONY	GRUBOŚĆ WIENCA	DLUGOŚĆ SERCA Z ZAWIESZENIEM	WYSOKOŚĆ NAPIŚÓW	WYMIARY PLAKIETKI	SZEROKOŚĆ FRYZU	
1	Kokołko, kościół filialny pw. Niepokalanego Serca NMP	wieża	zwołujący na modlitwę	5 1877	6 Bochum	7 żelazny	8 89	9 z zawiesz- aniem 80	10 -	11 ok. 4	12 88	13 ok. 2	14 -	15 -	
1	16. Inskrypcje: na szyi: BOCHUM na płaszczu: FRIEDE AUF ERDEN./ LOUISE FELDT, GEB. BALZER- DEMBOWITZ 1870/ JOHANN GOERZ + KOKOTZKO 1871/ GEGOSSEN 1877/ PFARRER WAR DR. EHRHART. 17. Na wieńcu 3 półwałki dookoła.														
2	Kokołko, kościół filialny pw. Niepokalanego Serca NMP	wieża	zwołujący na modlitwę	1877	Bochumer Verein Gustahlfabrik	żelazny	104	z zawieszką 93	-	ok. 5	105	ok. 2	-	-	
2	16. Inskrypcje: na szyi: BOCHUMER VEREIN. GUSTAHLFABRIK. na płaszczu: EHRE SEI GOTT IN DER H ÖHE./ JACOB FELDT + KOKOTZKO 1855./ ELISABETH FELDT, GEB. RAUCH + KOKOTZKO 1869./ EMILIE FELDT, GEB. RAUCH. + KOKOTZKO 1870. Ponizaj: GEGOSSEN 1877. PFARRER WAR DR EHRHART. 17. Elementy ozdobne: na wieńcu 5 półwałków.														
3	Lisewo, kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	wieża	nieużywany	nieznany	nieznany	brąz	30	24	7	ok. 1	30	-	-	-	
3	16. Bez Inskrypcji. Przy koronie na górnej części czaszy ma wybitły numer: 17 K														
4	Lisewo, kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	wieża	nieużywany	nieznany	nieznany	brąz	51	44	9	ok. 2-3	54	-	-	-	
4	16. Bez inskrypcji. 17. Elementy ozdobne: brak.														
5	Lisewo, kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	wieża	zwołujący na modlitwę	15	G. B.	brąz	98	75	18	?	95	5,5	15	-	
5	16. Inskrypcje: na szyi: GLORIA IN ALTISSIMO DEO ET IN TERRA PAX HOMINIBUS BONA VOLUNTAS ANNO M D L X Ponizaj inicjały G. B. 17. Elementy ozdobne: na dzwonie 2 owale z herbem w postaci podkowy, a na niej krzyż z labrami. Ucha korony są w postaci zwiniełego sznura.														
6	Lisewo, kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	wieża	zwołujący na modlitwę	1898	Bochumer Verein	żelazny	133	107	wys. zaczepu 12	?	141	1,8	-	-	
6	16. Inskrypcje: na szyi: GEG. VBOCHUMER VEREIN. BOCHUM 1898 na płaszczu: HEILIG, HEILIG, IST DER HERR ZEBAOTH. 17. Elementy ozdobne: na dole czaszy 4 dookólne półwałki. Dzwon oprócz serca ma młot zwiniełszy.														
7	Lisewo, kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	wieża	zwołujący na modlitwę	1829	Ludwik Copinus z Królewca	brąz	95	73	30	ok. 4	76	2	13	9,14,5 d. 5	
7	16. Inskrypcje: na płaszczu krzyż, a dookoła niego w podkowie napis: ECCESIAE PAROCHIALIS LISOVIENSIS. na płaszczu z drugiej strony dzwonu: Z LEFATU SKRZESZEWSKIEGO/ ZA STARANIEM XIĘDZA PR D ABROWSKIEGO/ I PRÓWIZORÓW JANA KOCHANSKIEGO/ I TEODORA RYGIELSKIEGO/ PRZELANY W KRÓLEWCU/ PRZEZ LUDWIKA COPINUS W ROKU 1829 17. Elementy ozdobne: na płaszczu plakieta ze sceną Ukrzyżowania. Zachowany napis rewindykacyjny: ...4/116														
8	Sarnowo, kościół parafialny pw. św. Marcina	dzwonnica przed kościołem	zwołujący na modlitwę	1684	?	brąz	74	-	-	-	-	-	-	-	

Il. 1. Lisewo, dzwon z 1560 roku, odlany w gdańskiej ludwisarni Gerharða Benningka. Fot. Marek G. Zieliński

Il. 2. Lisewo, dzwon z 1560 roku, fragment inskrypcji i herb Dąbrowa rodziny Kostków – fundatorów dzwonu. Fot. Marek G. Zieliński

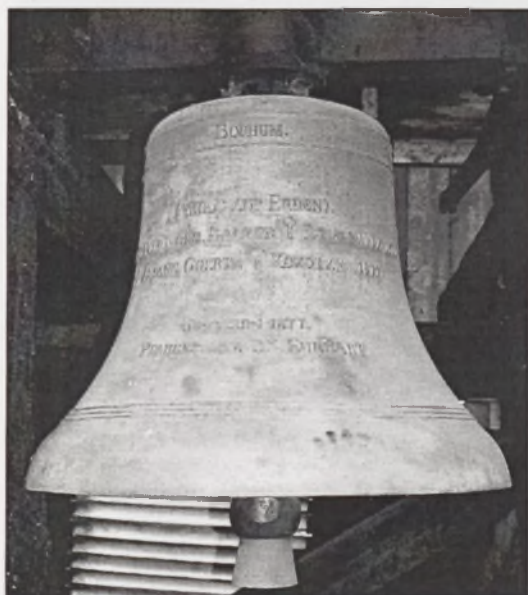
Il. 3. Lisewo, dzwon średniowieczny. Fot. Marek G. Zieliński

Il. 4. Lisewo, dzwon odlany w 1829 roku w Królewcu przez Ludwika Copinusa. Fot. Marek G. Zieliński

Il. 5. Starogród, dzwon z 1668 roku zdobiony ornamentem girlandowym. Fot. Marek G. Zieliński

Il. 6. Kokocko, dzwon żelazny odlany w 1877 roku w Bochum. Fot. Marek G. Zieliński